

Elmi yaradıcılığın xarakterik xüsusiyyətləri**Zabitə Mustafa qızı İsayeva***Sumqayıt Dövlət Universitetinin**Pedaqogika və psixologiya kafedrasının
baş müəllimi***E-mail:** Zabite66@box.az**Rəyçilər:** psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova,
psixol.ü.f.d., dos. K.B. Salamova**Açar sözlər:** elmi yaradıcılıq, yaradıcılıq fəaliyyəti, intellekt, dərkətmə, intuisiya, yaradıcılıq imkanları**Ключевые слова:** научное творчество, творческая активность, интеллект, познание, интуиция, творческие возможности**Key words:** scientific creativity, creative activity, intelligence, cognitive, intuition, creative capabilities

Hansı sahəyə yönəldilməsinə baxmayaraq yaradıcılıq fəaliyyəti həqiqətin axtarılmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. Yaradıcılıq uzunmüddətli psixoloji hazırlıq, intellektual qabiliyyət tələb edən şəxsiyyətin fəaliyyətinin ən yüksək formasıdır.

Yaradıcılıq prosesində həqiqəti öyrənməyə olan maraq, həqiqətə, gerçək olana məhəbbət və bağlılıq, bunların təsiri ilə yaranan tələbatlar intellektual hissləri və ehtirası gücləndirir.

Yaradıcılıq insan həyatının təməlidir, bütün maddi və mənəvi sərvətlərin mənbəyidir. Yalnız bu zaman yaradıcılıq fəaliyyəti səmərəli, yaradıcı məzmununda olur. Həqiqətin tapılması özünüvə dünyanı dərkətmə yolu ilə baş verir. Ona görə də hər bir insan özünü və dünyanı dərk etmək üçün özünüinkişafa cəhd göstərir. Bu cəhdətmənin gücünü hiss etmək, yaranmış yeni hisslərdən həzz almaq yaradıcılığın yolunu tapmaqdır.

Z.Freyd (136), K.Q.Yunq (162), E.Erikson, E.Fromm (143), A.Ben (55), M.Q. Ya-roşevski (145), L.Breeq (60), L.V.Blinova (57), P.V.Smirnov (121), Y.A.Ponomaryov (111), L.S.Vıqotski (63), İ.R.Korolenko, Q.V.Frolova (88), V.Meyder (101), R.Bard (145), S.S.Jeynova (71) və b. elmi yaradıcılıq prosesinin digər yaradıcılıq sahələrindən fərqlərini ilk növbədə bu sahələrdə cərəyan edən proseslərin texniki tərəfləri ilə yanaşı, fikri əməliyyatların psixoloji quruluşunda axtarırlar.

Elmi yaradıcılıq idrak fəaliyyətidir. Elmi fəaliyyətdə praktik təfəkkürdən mücərrəd təfəkkürə keçid zamanı da diqqət yetirilməli olan ən incə məqam sensor - perseptiv proseslərdir. Persepsiya təəssürlərə, duyğulara, hissi qavrayışa əsaslanır. Yaradıcılığın əsas bacarıqlarından biri - müşahidəçilik, müqayisə və seçmə hesab olunur.

Elmi yaradıcılıq fəaliyyətində intellektual hisslərin yaranması və inkişafı tədqiq olunan mövzu ilə bağlı təəccüb, maraq, onun haqqında yeni informasiya almaq həvəsi, yaranmış suallara cavab tapmaq və yeni informasiya ilə köhnə arasında əlaqə yaratmaq yolu ilə baş verir.

L.S.Vıqotski elmi yaradıcılığın xarakteri haqqındakı fikirlərin aydınlığını psixologiyanın imkanları ilə əlaqələndirir. Alimin fikrincə, əvvəllər dərkətmə proseslərinin psixoloji mahiyyəti kifayət qədər aydın deyildi. Lirik təəssürlərdə, həyəcanlarda emosiya əsas rol oynadığı halda incəsənətin mahiyyəti olan fikir dərkətmə prosesi sayılmaya bilməz. Bu

emosiya tamamilə dəqiqliklə elmi fəlsəfi yaradıcılıqda - fikirdə əmələ gəlir.

Tədqiqatçı alim L.S.Vıqotski incəsənətin elmi yaradıcılıqdan fərqləndirilməsi ilə bağlı daha mühüm fikirlər irəli sürür: “Hər halda, intellektual proseslərlə incəsənət arasındakı əlaqəyə, oxşarlığa prinsipial yanaşmaq olmaz... Son nəticədə hər hansı nəzəriyyəni onun yaratmış olduğu təcrübənin özündə sınaqdan keçirmək lazımdır... Bədii yaradıcılıq özünün mahiyyətinə görə psixologiyadan, adi ruhi hadisələrdən kənara çıxaraq ruhi empirizmə qalib gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mənada, hansısa passiv olan ruhu fərqləndirmək lazımdır... İntellekt yalnız iradənin ləngidilməsi deyil. Onu həm də fantaziyanın ləngidilməsi kimi də təsəvvür etməliyik” (2, s. 66-73).

Elmi fəaliyyət sahəsində çalışanların yüksək intellektə malik olması hər şeyi həll etmir, çünki elmi yaradıcılıq fəaliyyəti üçün daha geniş imkanlar tələb olunur. Bu sahədə M.Q.Yaroşevskinin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Alim elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin bir sıra psixoloji problemlərini geniş araşdırmışdır: elmi kollektivin tədqiqinə proqram-rol yanaşması; yaradıcılıq psixologiyası və psixologiyada yaradıcılıq; elmi inkişafın məntiqi və tədqiqatçının yaradıcılığının ontogenezi və s. (3).

M. Q.Yaroşevski burada elmi kollektivin yaradıcılıq imkanlarının psixoloji məsələlərini araşdırır. Yaradılıq məhsullarının keyfiyyət göstəricilərini elmi kollektivdə çalışanların iş qabiliyyətilə əlaqələndirir. İkinci amil kimi tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun kollektivin maraqları ilə əlaqəsi kollektiv üzvlərinə inkişafetdirici təsiri götürülür. Daha sonra tədqiqat üçün müvafiq prinsiplər seçmək bacarığı gəlir. Bu bacarıqlar nə qədər yüksəkdirsə tədqiqatçılıq marağı da o qədər yüksək olacaqdır. Həmin prinsiplər əsasında tədqiqatçılıq proqramı hazırlanır. Tədqiqatçıların söyləri və maraqları sistemli inkişaf, əşyavi-məntiqi materialların əlaqəsi, elmi-sosial və şəxsi-psixoloji komponentlərin harmoniyası kimi amillərlə stimullaşdırılır.

Elmi fəaliyyətin psixoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsi istiqamətində çoxsaylı psixoloji eksperimentlər təşkil edilmişdir. O.K.Tixomirov və əməkdaşlarının keçirdikləri belə eksperimentlərdən birində iki qrup sınılan iştirak etmişdir. Birinci qrupdakı sınılanlar tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb olunurlar. İkinci qrupda isə sınılanlara, sadəcə olaraq situasiya yaratmaq və onu həll etmək tapşırılır. Eksperimentin gedişində I qrup sınılanlara verilmiş tapşırıqda əsas hərəkət müəyyənəşdirilmişdir. Sınılanlar bu hərəkət üzərində ayrı-ayrı situasiyalar yaratmağa çalışmışlar.

II qrup isə əksinə, ayrı-ayrı situasiyalar yaradaraq onların həlli ilə bağlı hərəkət istiqaməti müəyyənəşdirməyə çalışmışlar. Onlarda yaradıcı fəaliyyət motivinin olamaması səhvlər arasındakı əlaqəsizliklə nəticələnmişdir. Deməli, elmi yaradıcılıq fəaliyyətini digər fəaliyyətdən fərqlənirən ən mühüm cəhət onun bir ideya əsasında istiqamətlənərək situasiyalara bələdləşməsi yolu ilə qurulması, məqsədyönlü qaydada, ardıcılıq tənzimlənməsidir.

B.İ.Siqanov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq elmi yaradıcılıqda mühüm rolunu intellekt probleminə başqa kontekstdən yanaşaraq burada “daxili vaxt”ı axtarır (3). Alim intellektin temperament tipi ilə əlaqələndirilməsinə qarşı çıxsa da öz tədqiqatında maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Tədqiqatdan əvvəl V.Züqanov intellektlə bağlı bu yanaşmanı diqqətə çatdırır. İntellekt tədqiqatçının öyrənmə qabiliyyəti, formal əməliyyatlara yiyələnmə bacarığı, ətraf aləmin qanunauyğunluqlarını dərk etmə imkanları ilə təyin olunur. O, fərdin ümumi istedadla bağlıdır.

İntellektin elmi fəaliyyətdəki rolunu öyrənmək üçün B.İ.Siqanov müxtəlif təhsil səviyyəsinə malik olan qruplar seçir: alim-tədqiqatçılar (pedaqoqlar), tələbələr, zəif oxuyan

orta məktəb şagirdləri və xüsusi məktəbdə təhsil alan oliqofrenlər. Nəticələrə görə, intellektin dəqiqlik kəmiyyəti alim pedaqoqlarda daha yüksək olmuşdur. Bu kəmiyyət tələbələr, şagirdlər və oliqofrenlərin siyahısı ilə aşağıya doğru azalır.

B.İ.Siqanov göstərilən qruplara intellekt fərqlərini öyrənmək üçün birinci qrupa tədqiqatçılar: geoloq, riyaziyyatçı, fizik, filosof, tarixçi, kimyaçı və psixoloqları (elmlər namizədləri və elmlər doktorları) cəlb edir. Onlar vaxtilə orta məktəbi yaxşı qiymətlərlə qurtarmış məzunlar idi. İkinci qrupda Odessa orta məktəblərini qızıl medalla bitirərək yüksək balla ali məktəbə qəbul olunmuş tələbələr iştirak edirlər. Üçüncü qrupa 8-10-cu siniflərdə oxuyan odessalı şagirdlər daxil edilir. Onların təhsil uğurları orta səviyyədə idi (3,5 bal). Dördüncü qrup Odessanın 75 saylı xüsusi məktəbinin 2-9-cu siniflərində təhsil alan debillərlə təşkil olunmuşdu.

Eksperimentdə sınımlanlara «XP-1-1» aparatında «Burax» və «Dayan» komandasını yerinə yetirmək tapşırılmışdır. Nəticə belə olmuşdur: 30-60 yaş arasındakı (16 doktor, 6 elmlər namizədi) tədqiqatçılar bu hərəkətləri daha dəqiqliklə yerinə yetirmişlər. Buna nisbətən yaxın nəticə tələbələr (20-18 yaş) arasında qeydə alınmışdır. 14-17 yaşlı şagirdlər qrupunda nəticələr orta səviyyədə olmuşdur. Oliqofrenlər qrupunda ən aşağı nəticə əldə olunmuşdur.

Bütün bunlar tədqiqatın fərziyyəsinə uyğun gəlsə də, burada yeni fakt da aşkar edildi. Hər bir qrup üzrə ən yüksək nəticə tam temperament tipinə malik olan sınımlanlarda olmuşdur. Alimlər, tələbələr, şagirdlər və oliqofrenlər arasında belə temperament tipinə malik olanların intellekti digərlərindən fərqlənirdi (3, s. 41).

İntellektin yüksək göstərici üzrə digər fərqli nəticə sınımlanların daxili aləminin emosional vəziyyətilə bağlı olmuşdur: müxtəlif şəraitdə ən yüksək öyrənmə, ətraf aləmin qanunauyğunluqlarını dərk etmə qabiliyyəti o fərdlərdə daha yüksək olur ki, bu, fərdin daxili aləminin «yaxşı» vaxtına (keyfinin yaxşı çağına) təsadüf etmiş olsun. Buradan, alimlərin yaradıcılığının əsasında duran intellektin beyinin integrativ işinin məhsulu olması aydınlaşır. Bu, xüsusi psixogenetik qanunlarla müəyyən olunur. Ona görə də beyinə «subyektiv zamanı ölçən unikal saat mexanizmi kimi» baxmaq lazımdır.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, insan təbiətində «yaxşı»dan-«pis»ə qədər müxtəlif saat mexanizmləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. «Sanki intellektual anlamanın açırı onun təmiz mexaniki xarakter daşması ilə bağlıdır. Bu, «saat mexanizmi» prinsipinə əsaslanır» (1, s. 43).

İntellektin struktur təhlili əsaslı şəkildə onun nüvəsində təfəkkürün dayandığını göstərdi. İnkişafetdirici təhsil üçün bu müddəanın xüsusi əhəmiyyəti var. Müəllim hazırlığında tələbələri əqli cəhətdən inkişaf etdirmək üçün, ilk növbədə, onlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək lazımdır. Bu prosesdə alim-pedaqoqlar, bir tərəfdən, tədris prosesini optimal qurmalı, digər tərəfdən elmi fəaliyyətini pedaqoji fəaliyyətlə uzlaşdırmalıdır. Yalnız bu halda yüksək təhsildən danışmaq olar.

A.Bandura yüksək nəticələrə əldə edilməsi üçün şəxsiyyətin özünümöhkəmləndirməsinin psixoloji sistemini yaradaraq həmin vəzifənin həllini «davranışın və idrakın idarə olunmasında» görür (1, s. 373-384). Bu sistemdə səmərəli yaradıcılıq fəaliyyəti üçün bir sıra tələblər qoyulur: a) insanların özlərinə yaxın olan mühit yaratmaqla, koqnitiv müdafiəni təmin etmək; b) şəxsi hərəkətlərin nəticələrini dərk etməklə öz davranışına təsir göstərmək imkanlarına malik olmaq.

A.Banduraya görə, özünəeffektivliyini dərk edən insanlar öz imkanlarına ciddi şübhə ilə yanaşan insanlardan daha çox mürəkkəb işlərin yerinə yetirilməsinə güc sərf edirlər. Effektivliyin daha mühüm mənbəyi keçmiş təcrübədəki müvəffəqiyyət və uğursuzluq ola

bilər. Bu prosesdə dörd amil mühüm rol oynayır: davranışını qurmaq qabiliyyəti; geniş təcrübə; verbal əminlik; emosional əhval-ruhiyyənin olması.

Elmi yaradıcılığın mürəkkəb xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqatçıların bu sahədəki fəaliyyətinin son dərəcədə dəqiqləşmiş, qəlibə salınmış, yaradıcı əlamət və xassələrini aydınlaşdırmağa imkan verən yanaşma tələb edir. İnsan kitab oxuyanda, yazı yazanda, konstruksiya quranda təcrübələr aparanda sxem və çertyojlar cızaraq elmi fəaliyyət göstərir. Bu prosesdə beyin mərkəzlərinin, qabiliyyətlərinə istedadın yeni, daha kamil imkanları üzə çıxır.

Məhz bu yolla yaradıcılıq prosesində insan məlum olandan məlum olmayana doğru gedir. Bu keçid elmi yaradıcılıq fəaliyyətində, onun ayrı-ayrı mərhələlərində baş verir. Həmin proses nə qədər dəqiq, incə, orijinaldırsa yekunda adekvat imkanlar əldə edilir. Xüsusilə empatiyada əldə edilən nəticə yaradıcı fəaliyyət və emosional inkişaf arasındakı qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətlərini özündə aydın ifadə edir.

Elmi yaradıcılıqda hər biri tədqiqatçının fiziki, əqli, psixoloji imkanları, bir sözlə, özünəinamı və iradəsi tənzimlənir. Özünəinamın yaranması üçün elmi yaradıcılıqda vəzifələr düzgün müəyyənləşdirilir. Daha sonra dərkətmə yüksək səviyyədə gedir. Tədqiqatçılıq texnikasından məqsədyönlü istifadə olunur. Tədqiqat olunmuş materiallar arasında əlaqə qurulur.

Məqalənin aktuallığı. Elmi yaradıcılıq idrak fəaliyyətidir. Yaradıcılıq prosesində insan məlum olandan məlum olmayana doğru gedir. Bu proses nə qədər dəqiq, incə, orijinal olarsa, yekunda adekvat imkanlar əldə edilmiş olar, yaradıcı şəxsiyyətin dərkətməsi yüksək səviyyədə özünü təzahür etdirər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə intellektin elmi yaradıcılıq fəaliyyətindəki rolu araşdırılmışdır. İntellektin struktur təhlilində təfəkkürün və təxəyyülün əhəmiyyəti mühümdür. Elmi yaradıcılıqda özünəinamın yaranması üçün imkanlar yaranır, dərkətmə yüksək səviyyədə gedir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əzimov Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2004.
2. Выготский, Л.С. Психология искусства /Л.С.Выготский.– Москва: Директ-Медиа, 2014.
3. Психология творчества и творчество в психологии / М.Г. Ярошевский. Ред. А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский. – 1985. – №6 ноябрь-декабрь 1985. с. 14-18.
4. Тихомиров О.К. Психология мышления. М.: МГУ, 1984.
5. Циганов Б.И. Качество «внутренних часов» и проблема интеллекта // Психологический журнал, 1991, Том 12, № 3, с.38-43.

З.М. Исаева

Характерные особенности научного существа

Резюме

В научной статье раскрываются характерные особенности творческой деятельности. Творчество требующей интеллектуальных способностей является высшей формой личности. Автор подчеркивает, что в научной творчестве регулируется физическая, умственная и психологическая потенциальность научный исследователя.

Z.M. Isayeva

Characteristic features of scientific creature

Summary

The scientific article reveals the characteristic features of creative activity. Creativity requiring intellectual abilities He is the highest form of personality. The author emphasizes that physical, mental and psychological potentiality scientific research is regulated in scientific work.

Redaksiyaya daxil olub: 06.09.2021